

Золзая М., Золбоо Д.

ВОПРОСЫ СИМВОЛИКИ ИСТОЧНИКА ПО ИСТОРИИ БУДДИЗМА В МОНГОЛИИ

Исследователи неоднократно изучали исторические источники и биографии, в которых изложена история распространения буддизма в монгольских землях. В частности сведения из источника «История распространения буддизма в Халха Монголии», которую чаще называют «Биография Ундур-гэгэна», сравнивались с биографиями второго Богдо-гэгэна Лубсамдамбийдонмэ и третьего Богдо-гэгэна Ишдамбийнима. В настоящей статье авторы анализируют **две разные концепции** о принятии буддизма в Монголии, рассматривая исторические данные о буддизме с точки зрения символики.

Ключевые слова: Ундур-гэгэн, монгольская символика, монгольский буддизм, исторический миф

Zolzaya M., Zolboo D.

THE SYMBOLISM ISSUES OF HISTORICAL SOURCE CONNECTED WITH THE HISTORY OF BUDDHISM IN MONGOLIA

Researchers have been studying for quite long period historical sources and biographies in which history of Buddhism among Mongolians was described. For example, the data from «The history of spread of Buddhism in Khalkha-Mongolia», which is often called as «The Biography of Undur Gegen» was compared with the Biography of the second Bogdo Gegen Luvsandambidonmai and The third Bogdo Gegen Ishdambinyam. In this article, the authors are analysing two different conceptions about the process of perception of Buddhism in Mongolia from the view of symbolism.

Keywords: Undur Gegen, Mongolian symbolics, Mongolian Buddhism, historical myth

Монголд буддын шашин дэлгэрсэн хийгээд Өндөр гэгээн Занабазарын хэд хэдэн намтар зохиол гадаад, дотоодын эрдэмтдийн монгол бичгээс хөрвүүлэн эсвэл төвөдөөс орчуулсан,

тайлбар хийсэн хэлбэрээр нийтлэгдсэн байдаг. 1968 онд хэвлэгдсэн «БНМАУ-ын түүх»-ийн (1604-1917) дэд ботийн 606 дахь талын ном зүйд «*Халх монголын орноо бурхны шашин анх олдсоны учир. I дэвтэр, гар бичмэл, УНС*» гэж бичсэн байх бөгөөд бүтээлд ишлэл, зүүлт зааж дурдаагүй ч зүйлийг хариуцан бичсэн зохиогч уншиж ашигласан гэхээр байна. УНС-ийн гар бичмэлийн каталогийг шүүн үзвэл «Халх монголын орноо бурхны шашин анх олдсоны учир» гэсэн нэртэй гар бичмэл олсонгүй. Харин түүхч эрдэмтэн Ж. Болдбаатар Үндэсний номын санд хадгалагдаж буй өөр нэгэн «Богд гэгээн Халх Монгол оронд анх хувилан шашныг дэлгэрүүлж, төр дагаж сайтар үзүүлэн амьтныг жаргуулан айлдсан цадиг оршвой» хэмээх гар бичмэлээс [Болдбаатар, 2016: 43] судалгааны илтгэлдээ эшилсэн байна.

Бид 90-ээд оны эхэн үед өндөр настан сэтгүүлч А. Шагдар* «Халх Монголын оронд анхан бурхны шажин эх олсон учир» хэмээх гар бичмэлийг монгол бичгээс хөрвүүлэн «Бодрол бясалгал» сэтгүүлийн 1991 оны аравдугаар, 1992 оны нэгдүгээрт «Шашин судлал» буланд хэсэглэн нийтэлснийг үзээд энэ талаар өгүүлэл бичих санаа төрөв. Хөрвүүлэгч бээр «*Хаанахын хэн (буюу хэн хэн) хэддүгээр жарны ямар жил зохиосон нь тодорхойгүй ийм нэртэй нэгэн зүйл гар бичмэлийг Улаанбаатар хотын Сүхбаатар дүүргийн өндөр настан (лам) Д. Дэндэв гуай үе уламжлан иржээ. Ийм нэртэй гар бичмэл байдаг тухай «БНМАУ-ын түүх»-ийн хоёрдугаар ботид мэдээлсэн боловч олдсонгүй нь харамсалтай. Бидэнд олдсон энэхүү гар бичмэлийг хоёр зуугаад жилийн явдалд холбогдох баримт, дуртгал, домог зэрэг зүйлийг зориуд хэрэг*

* А. Шагдар нь 1932 онд Хэнтий аймгийн Баянмөнх сумын Хар ус хэмээх газар төрсөн, одоо Улаанбаатар хотын Сонгинохайрхан дүүрэгт амьдарч буй. 1946-1965 онд Хэнтий аймагт багш, сурвалжлагч, 1966-1991 онд МАХН-ын Төв хорооны сэтгүүлийн хариуцлагатай нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байгаад тэтгэвэртээ гарсан. Орос хэлнээс гуч гаруй ном орчуулж, монголын философи ба түүхийн сэдвээр арав орчим номыг монгол бичгээс хөрвүүлэн хэвлүүлжээ.

болгон шимтэн цуглуулж цэгцлээд хойч үеийнхэн судалж бясалгах бичиг дурсгалыг үлдээсэн нь ийнхүү бидний үед хурч ирсэн байна» [Шагдар, 1991: 48] хэмээн тэмдэглэжээ. Харин Гандантэгчэнлин хийдийн Жүд дацангаас эрхлэн Н. Бизъяа «Халх Монголын богд гэгээн Жавзандамба хутагуудын цадиг» хэмээх гар бичмэлийг 2015 онд кирилл үсэгт хөрвүүлээд тайлбар хийж, галиглан хэвлүүлсэн байна. Бидний ажиглахад эл хоёр янзын хөрвүүлэг нь агуулгын зөрүүгүй болно.

Энд Түмэдийн Алтан хан гуравдугаар Далай лам Содномжамцтай уулзаж мөргөсөн учир шалтгаан, Абтай сайн хан Далай ламд бараалхсан, Өндөр гэгээн Занабазар эхийн хэвлийд бүрэлдэж мэндэлсэн, түүний шашин номын үйл хэрэг, шар барс жилд Халхын газарт Замбалингийн номун хан ламаас жанан санваар авсанд Занабазар хэмээн нэр өргөсөн, Халхын дөрвөн аймгийн Ширээт нуур хэмээх газарт ширээнд залсан, 1723 онд Бээжинд заларч байгаад цагаан сарын арван дөрвөнд таалал болсон тухай зэрэг намтар, түүхэн үйл явдлын талаар өгүүлжээ.

Манжийн эзэн хаанаас Богдын эрдэм чадлыг сорьж туршсан тухай элдэв сонирхолтой домгийг эл намтарт дурьдсан байна [Цэрэнсодном, 1997: 219]. Түүнчлэн Монголд бурханы шашин хэрхэн дэлгэрсэн тухай түүх ба түүхэн домог, үйл явдлыг өгүүлсэн байдаг. Тухайлбал, *«Чингисийн язгууртай Алтан гэгээн хан бээр номгүй цагт хөл нь тулай өвчинтэй бөгөөд тэрхүү өвчнөө хөдлөхөд хүмүүний гэдсийг хагалж дүрээд сэв болов хэмээж байдаг буй. Гэнэт арван тавны сарны гэрэлд бандида шар титэмт номын хувцастай блама залраад ханд хүмүүнийг бүү ал, чиний өвчнийг би эдгээе хэмээн айлдахад даруй өвчин нь эдгээд их гайхав»* [Шагдар, 1991: 48]. Номын шашны арван хар нүглээс хамгийн хүндийг нь дурдан хамаг амьтны тусын төлөө гэсэн үзэлтэйг товч тодорхой хэлжээ.

Академич Ш. Бира Зая бандид Лувсанпэринлэй өөрийн багш Өндөр гэгээний намтрыг бичсэнийг судлан нийтэд таниулсан, үүнийг бусад намтруудтай харьцуулаад «Энэхүү намтарт бусад

намтруудад гардаг элдэв гайхамшигт ид шид, үлгэр домгийн шинжтэй уран зохиомол зүйлс бараг байхгүй...» [Бира, 2017: 96] хэмээн онцлон тэмдэглэжээ. Иймд бид сурвалж дахь зүүд, зөн совингийн бэлгэдлийг өгүүлсэн сонирхолтой мэдээнүүдийг анхааран шинжлэхийг оролдов.

Швейцарийн сэтгэл судлаач К. Г. Юнг зүүд, зөгнөлийн шинж тэмдгийг задлан шинжилсэн бүтээлдээ «бүх шашин бэлгэдлийн хэл болон дүрүүдтэй байдаг. Хүмүүс бас бэлгэдлүүдийг зүүдэндээ, ухамсарт бусаар аяндаа бүтээдэг. Аливаа үзэгдлийн ухамсарт бус тал нь зүүдэнд илрэхдээ ухаалаг санаа шиг бус, бэлгэдлийн дүр маягаар бидэнд үзэгддэг» [Юнг, 2011: 160] хэмээсэн баримтлал дэвшүүлсэн байдаг. Монголчууд бусад ард түмний адил зүүдний утга учрыг тайлсан судар номыг орчуулж, зохиож уламжлан өвлүүлж ирсэн.

Зохиолд нохой, цэцэг, их гэрэл, таван өнгийн ба цагаан солонго, бурхад зүүдэлсэн хийгээд зүүдлэгчийн зөн совингийн биеллээс гадна долоон морь, долоон ангир зэрэг тооны бэлгэдлийн зүйл ч дурьдагдаж байна.

Шашны уран зохиол, түүхийн сурвалжид нэртэй зүтгэлтэн, хутагт хувилгаадын мэндлэх үеийн талаар содон шинж, үйл явдлыг нэрлэдэг жишгээр Өндөр гэгээн Занабазарын мэндэлснийг гэрэл солонготой холбон өгүүлжээ. Зохиолд *«Хатан эх Ханджамцаас хөхөгчин модон гахай жил (1635) есөн сарын хорин таванд өлзий бүрдсэн сайн өдөрт гайхамшигт нэгэн хөвгүүн мэндлэв. Мэндлэхийн урд Түшээт хан бээр надад сайн хөвгүүн гарах болзошгүй гэж ямар газар буух нутаг үзэхээр хээр морилж явахад Усан зүйлийн хойд Тав хэмээх газар урьдын бадарч ламын тэмдэг тавьсан дээр цагаан өлөгчин нохой гөлөглөж байсанд түүний дээр өргөөгөө барьж мэндэлсэн буй»* [Бизъяа, 2015: 21] хэмээсэн нь монголчуудын нохойг бэлгэдэхтэй холбоотой тайлбарлаж болох байна. Монголчуудын хүний үүслийн домогт хүн, нохой хоёр ямагт хамтаар дүрсэлдэг нь санаандгүй хэрэг бус. Тэр ч байтугай хүн, нохой хоёр Бурхан багшийн зуурсан нэгэн

зүйл шавараас бүтсэн гэж домоглодог байна [Дулам, 2007: 145]. Цаашид дурьдсанар тэр онд хатны зүүдэнд олон бурхан үзэгдэх, олон номын дуу сонсдох, солонго ойрхон үзэгдэх зэрэг бэлгэдэлтэй зүйлс тохиосон ажээ.

Энэ нь монгол уран зохиол, баатарлаг туульсын ер бишийн богд хүмүүн юмуу туульсын баатрыг мэндлэхийн цагт таван өнгийн гэрэл солонго татаж, бэлгэ шинж мэдүүлдэг өгүүлэмжийг санагдуулах бүлгээ... Солонго татаж байна гэж зүүдлэх нь шинэ ажил эхэлж, баяр хөөр болохын зөн бэлгэ гэдэг [Дулам, 2007: 12].

Гуравдугаар Богдыг төрөхийн өмнө Данзангомбо ноёны зүүдэнд алтан цэцгийн үр, навчаар баялаг нэгийг өгөв хэмээн зүүдэлжээ. Монгол хүн цэцэг зүүдлэх нь ерөөлт сайн учралын бэлгэдэл хэмээдэг.

Монголчууд ангир шувууг лам шувуу гэдэг, энэ тухайд холбогдох нэгэн зүйл бол Өндөр гэгээн Бэрээвэн хийдийн хойд ууланд заларч очихын замд зарим хүнд долоон морьтой хүмүүн, зарим хүнд долоон ангир шувуу үзэгдэж явсан тухай өгүүлсэн байна. *«Баруун аймгийн нэг өвгөн цөөхөн хонио хариулж явтал дээгүүр нь долоон ангир шувуу баруун зүг нисэн явахуйд тэр өвгөн: энэ зуны цагт явдаг шувуу байтал өвөл цагт явахыг санаваас бурхан бодисадва бололтой хэмээн хариулсан хонио гаднаа аваачаад эмгэндээ хэлсэн нь: Бурхан заларч явна, нэг домбо цай, нэг таваг идээ бэлд. Би авч тэр бурхдад өргөө хэмээснээр эмгэн бэлдэж өгсөнд өвгөн аваад, баруун зүгт үдэш бүрий болтол явсан говь тал газарт долоон хүмүүн сууж байхыг үзээд та долоогийн тоо нийлсэн тул цай, идээгээ барьтугай хэмээн барьсан...»* [Шагдар, 1991: 53] байна. Энд баруун зүгийг зааж буй нь бурханы шашинд шашин дэлгэрэхийн бэлгэтэй гэдэг болохыг профессор С. Дулам «Гэсэр» туужаас [Дулам, 2007: 156] ажиглан тэмдэглэжээ.

Мөн нэгэн уламжлалт домын аргын талаар, Пунцагхойсүм, Жинлавцогзол хоёроос бус ном мэдэхгүй нэгэн бадарчин дархад шавийн нутагт баян хүмүүний эхнэр хөл хүнд бөгөөд амар болохдоо зовиур өвдөж байсанд *«...цөгцөнд ус хийж ном уншаад*

тарнидаж эхнэрийн орой дээр тавь хэмээсээр эхнэр амар болж хөвгүүн гарч, тэр улс их сүжиглэж олон эд мал барьсан» [Шагдар, 1991: 42] тухай өгүүлсэн байна. Энэхүү Жинлавцогзол буюу «Цаг лугаа зохилдуулсан залбирал буюу дөрвөн Адистэдийн дээдийг хайрлагч эх» хэмээх зохиолыг олон судлаач эрдэмтэн XVII зууны үеийн Манж, Монгол төдийгүй нийт цагийн хүрдний хямралыг даван туулах арга замыг өгүүлжээ гэж үзсэн байдаг. Хүн, байгаль, нийгмийн ахуй хямралаас ангижрах нь асрахуй, энэрэхүй сэтгэл буюу үл хүчирхийлэх арга болохыг сургасан байна. Энэ үүднээс гагц Монгол төдийгүй даян дэлхийд энх тайвныг эрхэмлэсэн сургаалд үнэтэй хувь нэмэр оруулахуйц, аливаа дайн хүчирхийллийг даван туулах хүмүүнлэг аргыг номлосон сургаал юм. Энэ сургаалыг Г. Лхагвасүрэн «нийгэм-улс төрийн нөхцөл байдал, түүний шалтгаан, шийдвэрлэх арга замыг ерөөл залбирлын хэлбэрээр бичсэн бүтээл мөн» [Дашжамц, Лхагвасүрэн, 2001: 169] гэж тодорхойлжээ. Мөн гавж Ш. Сонинбаяр «Өндөр гэгээнтэн дан ганц шашин номын мөр хөөсөн лам хуврага байсангүй тухайн үеийн улс төрийн амьдралд идэвхтэй оролцож, өөрийн зохиосон хос ёс, гүн ухаан, энх тайвныг эрхэмлэсэн сургаал зарлигаараа ард түмний оюун санаанд үлэмжхэн нөлөөлж байлаа. Зэвсэгт цэрэг халдаар орж ирэхэд арга буюу буруулан ухарч тулгаран тулалдахыг хүсэлгүй асрах, энэрэх, шашны гүн ухаанаар олон түмний амь биеийг хамгаалж түр нэг удаа Манжийг түшихээр шийдсэн» [Сонинбаяр, 1998: 5] хэмээн дүгнэжээ.

Чухамдаа асрахуй, энэрэхүй сэтгэл нь үл хүчирхийллийн тухай сургаалын гол элемент болно. Номын эхэнд бие, хэл, сэтгэлийн гэм нь нийгмийн ёс суртахууны хийгээд бусад бүх харилцааны барчид, хямралын ул үндэс болдог тул нүгэл хилэнцийг тэвчин, буянт үйлийг бүтээн дэлгэрүүлэх агуулга бүхий мөрүүдээр залбиран номложээ. Тухайн цаг үеэ «*Мунхаг цагийн их харанхуйгаар бүрхэгдэн энэлсэн, ...ахуй үесийн доройтол*» [Дашжамц. нар, 2009: 116] гээд энэ бүх алимад түйтгэр,

зовлонгийн үндэс нь өс хонзонт үйлийн үр болохыг хэлжээ. Ийм нөхцөл байдлыг гэтлэх арга зам нь гэгээрэл, өрөвч ухаан, үнэн итгэлт нигүүлсэнгүй сэтгэл, энэрэл, эв эе, энх амгалан, номыг хүндлэн шүтэх ёс, аврал, сайн үйл зэрэг ёс суртахууны эрхэм чанар хотол даяар бүрдэх явдал гэж үзсэн байна.

Аливаа улс хоорондын зөрчил, түрэмгийллийг дотоод сэтгэлийн ариусал, гэгээрэл, холч хараатай эергүү зөөлөн аргаар бусдад хор хөнөөл учруулахгүйн үрийг сургажээ. Мунхагийн харанхуйн гэмээр үүдсэн өс хонзонг номхотгогч нь нигүүлсэнгүй сэтгэл, өрөвч зөөлөн ухаан гэж үзэх итгэл үнэмшил ажгуу.

Уг сургаал нь шашны итгэл үнэмшлээр дамжуулан дотоодын эв эе, улмаар энх тайван, амар амгалан амьдрах арга замыг номлосноороо нийгмийн ёс суртахууны ихээхэн ач холбогдолтой байсан.

Энэхүү сургаалд өс хонзон, дайн дажинг хүлцэн тэвчих сэтгэл, өсийг өсөөр биш энэрэн нигүүлсэхүй, асрахуй сэтгэлээр эерүүлэх нь энх тайвнаар зэрэгцэн оршихын утга учир болохыг цөөн боловч гүн утгатайгаар өгүүлжээ. Хүн төрөлхтнийг түгшээдэг зэвсэг, алан хядлага, шашин хоорондын мөргөлдөөний шалтгаан нь хүний дотоод сэтгэлийн гэм, нүглээс үүснэ. XX зууны Энэтхэгийн нийгэм, улс төр, шашны нэрт зүтгэлтэн М. Ганди (1869-1948) тайван замаар эх орныхоо тусгаар тогтнолыг олсноороо алдаршсантай Өндөр гэгээний үйл хэрэг агаар нэг [Дашжамц нар, 2009: 116].

«Хувь төгөлдрийн эгээрлийг хангагч баярын хурим» хэмээх төвөд сурвалжийн дотор «Өндөр гэгээнийг шүтвээс Манжийн их эзэн гурван хорын хүлээснээс алдуурахын барилдлага болох, Өндөр гэгээн Манжийн их эзнийг шүтвээс шашин хийгээд энэлсэн амьтанд эмийн зохиол үйлсийг дэлгэрүүлэхийн шалтгаан болохыг мэдэгдэхүүний үйлийн түйтгэрээс хагацсан билгүүний саран оюунаараа болгоожээ» гэсэн байдаг ажээ [Хүрэлбаатар, 1996: 31]. Өндөр гэгээн Занабазар цөл ухаан, номын увидасын хүчээр Манжийн Энх-Амгалан хааны номын багш төдийгүй Монгол,

Төвөд зэрэг орны талаарх бодлогын хувьд улс төрийн зөвлөхийн зиндаанд ажиллах болсон гэж үзэж болно [Болдбаатар, 2016: 45]. Манжийн хаан Гэгээнтнийг бурхан хэмээн шүтэж нөгчсөн, ирээдүй бүгдийг мэднэ хэмээн хэрхэн хүндэлж байсан тухайд *«Өндөр гэгээнийг заларч эзэн хаантанд авшиг өргөхөд бүтээлэгтэй бумбаны дотроос таван өнгийн солонго гарсны Аюуш бурхан биеэр заларч байсныг үзсэнд дээрээс өмнө их очир, хонхыг мутарт бариад ном айлдахуйд хаан тэргүүлэн бүгдээр их гайхамшиг болж, түүнээс хойш хаан эхлэн бүгдээр өдөр бүр зоог гүнцэг өргөж, итгэмжлэн хүндэлж байсан гэх»* [Шагдар, 1991: 54]. Мөн зохиолд хатад, хүүхдүүд ном сонсож цаглашгүй олон эрдэнэ өргөсөн хэмээсэн байна.

Энэ бүхнээс үзэхэд «Халх Монголын оронд анхан бурхны шажин эх олсон учир» хэмээх сурвалж нь Монгол оронд шашин дэлгэрсэн түүх, Өндөр гэгээн Занабазарын намтарт холбогдох түүхэн домог, хууч төдийгүй зөн совин, зүүдний тайлал, дом, өнгө, тоо ба зүгийн бэлгэдлийн талаар сонирхолтой мэдээ агуулсан бөгөөд ийм чиглэлийн судалгааны нэгэн чухал хэрэглэгдэхүүн гэж үзэж болно.

Ном зүй

1. БНМАУ-ын түүх (1604-1917). Дэд боть. Улаанбаатар, 1968.
2. Бира Ш. Эрдмийн бүтээлийн эмхэтгэл. Гуравдугаар боть. Улаанбаатар, 2017.
3. Болдбаатар Ж. Билиг оюуны ойллого. Улаанбаатар, 2016.
4. Дашжамц Д. нар. Монголын ёс зүйн сэтгэлгээний түүх / Редактор Д. Цогтсайхан. Улаанбаатар, 2009.
5. Дулам С. Зүүд, зөн совингийн бэлгэдэл зүй, цагийн бэлгэдэл зүй. Боть IV. Улаанбаатар, 2007.
6. Карл Густав Юнг. Бэлгэдэлт амьдрал / Орчуулсан А. Энхбаатар. Улаанбаатар, 2011.
7. Монголын философийн түүх. III боть / Ред. Д. Дашжамц, Г. Лхагвасүрэн. Улаанбаатар, 2001.

8. Өндөр гэгээн Занабазар. Эрдэм шинжилгээний бичиг. Улаанбаатар, 1998.

9. Хүрэлбаатар Л. Огторгуйн цагаан гарди / Редактор Б. Ширэндэв. Улаанбаатар, 1996.

10. Цэрэнсодном Д. Монголын бурханы шашны уран зохиол / Ариутган шүүсэн Д. Чойжамц, Ш. Сонинбаяр. Улаанбаатар, 1997.

Сурвалж бичгүүд

11. Халх Монголын оронд анхан бурхны шажин эх олсон учир / Хэвлэлд бэлтгэсэн А. Шагдар // Бодрол бясалгал. № 10, 1991.

12. Халх Монголын оронд анхан бурхны шажин эх олсон учир / Хэвлэлд бэлтгэсэн А. Шагдар // Бодрол бясалгал. № 1, 1992.

13. Халх Монголын богд гэгээн Жавзандамба хутагуудын цадиг / Хэвлэлд бэлтгэсэн Н. Бизъяа. Улаанбаатар, 2015.

References

1. BNMAU-yn tuukh (1604-1917). Ded bot'. Ulaanbaatar, 1968.
2. Bira Sh. Erdmiin buteeliin emkhetgel. Guravdugaar bot'. Ulaanbaatar, 2017.
3. Boldbaatar Zh. Bilig oiyuny oillogo. Ulaanbaatar, 2016.
4. Dashzhamts D. nar. Mongolyn es zuin setgelgeenii tuukh / redaktor D. Tsogtsaikhan. Ulaanbaatar, 2009.
5. Dulam S. Zuud zun sovingiin belgedel zui tsagiin belgedel zui. Bot' IV. Ulaanbaatar, 2007.
6. Karl Gustav Iyng. Belgedelt amdral / orchuulsan A. Enkhbaatar. Ulaanbaatar, 2011.
7. Mongolyn filosofiin tuukh. III bot' / red. D. Dashzhamts, G. Lkhagvasuren. Ulaanbaatar, 2001.
8. Undur geegen Zanabazar. Erdem shinzhilgeenii bichig. Ulaanbaatar, 1998.
9. Khurelbaatar L. Ogtorguin tsagaan gardi / redaktor B. Shirendev. Ulaanbaatar, 1996.
10. Tserensodnom D. Mongolyn burkhany shashny uran zokhiol / Ariutgan shuusen D. Choizhamc, Sh. Soninbayar. Ulaanbaatar, 1997.

Survalzh bichguud

11. Khalkh mongolyn orond ankhan burkhny shazhin ekh olson uchir / khevleld beltgesen A. Shagdar // Bodrol biasalgal. № 10, 1991.
12. Khalkh mongolyn orond ankhan burkhny shazhin ekh olson uchir / khevleld beltgesen A. Shagdar // Bodrol biasalgal. № 1, 1992.
13. Khalkh mongolyn bogd gegeen Zhavzandamba khutaguudyn tsadig / khevleld-beltgesen N. Biz“iaa. Ulaanbaatar, 2015.